

Ψηφιδωτό στο μοναστήρι του Δαφνίου. Φωτογράφηση του 1910 (>). Βυζαντινό Μουσείο, Φωτογραφικό Αρχείο Λαμπάκη.

Από τον «αρχιμουσειωτήν» Φραγκίσκο Νόβο στους διπλωματούχους Συντηρητές αρχαιοτήτων και έργων τέχνης

«Οι άναγνώσται τοῦ „Αστεως“ είνε ένήμεροι, ἐκ προλαθόντων ήμων ἄρθρων, εἰς τά
άφορώντα τά μωσαϊκά τοῦ Δαφνίου. Ὡς παρ' ἐπιφανῶν ξένων ἀναγνωρισθεῖσα ἔξοχος
καλλιτεχνική ἀξία αὐτῶν, ἀναβιθάζει ἡδη τὴν συντήρησιν καὶ ἐπιδιόρθωσιν αὐτῶν εἰς
ζῆτημα ἐθνικῆς φιλοτιμίας. Ὡς γνωστόν, ἡ ἐπιδιόρθωσις αὕτη δέν είνε ἔργον τοῦ τυ-
χόντος. Εύτυχως ἔχομεν ἓδη μουσειωτήν ἔξοχον καὶ καλώς μελετήσαντα τὰ ἐν λόγῳ
μωσαϊκά, τὸν κ. Νόβο. Πιστεύομεν, ὅτι ἡ Βουλή, καὶ μεθ' ὅλη τὴν κρίσιμον τῶν πραγ-
μάτων κατάστασιν, δεν θέλει φεισθῆ τοῦ ἀπαιτούμενου πρός τὸν σκοπὸν τούτον δίλ-
γου χρήματος. Ἀλλ' ἐπί του παρόντος, ὡς πληροφορούμεθα, ἡ Ἀρχαιολογικὴ ἑταιρία
ἔχει τὴν φιλότιμον προθυμίαν νά ἔξακολουθήσῃ τὸ διακοπέν ἔργον, διότι ἡ ἑταιρία
αὕτη δέν στερεῖται χρημάτων. Είνε ίδιον τῶν πολιτισμένων ἐθνῶν νά κήδωνται διά
πάσης θυσίας ὑπέρ τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν συμφερόντων, ἔστω καὶ ἐν
τῷ μέσω τῶν μεγαλειτέρων δυσχερεών. Τό ζῆτημα τῆς ἔξακολουθήσεως τῆς ἔργασίας
τοῦ κ. Νόβο ἐπί τετράμηνον, μέχρις οὐ ἡ Βουλή δυνηθῇ νά λάθη τὰ περαιτέρω μέτρα,
είνε ἀλλως ζῆτημα ποσοῦ μόλις τεσσάρων χιλιάδων δραχμῶν. Ὁ τύπος ἐκπληροὶ τό
καθῆκον του, ὑπενθυμίζων εἰς τούς ἀρμοδίους, ὅτι δέν δύνανται νά μείνωνται ἀπάθεις
θεαταὶ τῆς καταστροφῆς τῶν ὑπολειπομένων ἀριστοτεχνημάτων τοῦ Δαφνίου, δυνα-
μένης νά ἐπέλθῃ ἐκ μιας σειωμικῆς δονήσεως, διότι ώς εἰς προλαβόν φύλλον λεπτομε-
ρώς ἔξεθέσαμεν, τά ἐθνικά ταῦτα κειμήλια είνε ἐτοιμόρροπα». (Εφημερίδα Ἀστυ, 10
Σεπτεμβρίου 1893)

Όλγα Γκράτζιου

Επιμελήτρια στο Βυζαντινό Μουσείο

Η «επιδιόρθωσις» των ψηφιδωτών του Δαφνίου από το θεντό «αρχιμουσειωτήν» (carpo musaicista) Φραγκίσκο Νόδο, στην οποία αναφέρεται το σημείωμά του «Αστεως» είναι και η πρώτη συστηματική συντηρησης έργου τέχνης με ιστορική σημασία που γίνεται στην Ελλάδα.¹ Ο Νόδο, που δύσλεψε στο Δαφνί με διακοπές από το 1892 έως το 1894, ήρθε στην Ελλάδα μετά από επίσημη πρόσκληση του ελληνικού κράτους, που έγινε με τη μεσολάθηση του προέδουντος της Ελλάδας στη Βενετία, Τυπάλδον Φορέστη.

Από τότε κύλησε πολὺ νέρο στ' αλλάκι. Συντηρήθηκαν οι τοιχογραφίες και η φιρώδητα πολλοί εγκλημάτων. Ανακαλύφθηκαν σε πολλάριμψες ανασκαφές τα παι ηαικίαν ευρήματα, από τα πιο διαφορετικά υλικά, κεραμεικά ή γύαλινα, χρυσά, μολυβδένια, χάλκινα, και αποκαταστάθηκαν. Συντηρήθηκαν εκαποντάδες εικόνες, αλλά και υφάσματα, μερικά μάλιστα που δρέθηκαν μέσα από την Αποχροστηκαν επάλληλα στρώματα ζωγραφικής και αποκαλύψαν κάπως από εικόνες παλιότερες εικόνες, κάπως από τοιχογραφίες παλιότερες τοιχογραφίες. Καμένην ωρίμορφα ή πίνακες ζωγραφικής ανέκτησαν μέρος από την πρώτη τους λάμψη και ακουλητοκοφαγώμενα έζαναν πάλι υγή. Και όλα αυτά όχι πα από ειδικούς που ἔπειραν να αναζητήσουν οι πρόξενοι στην Ιταλία ή αλλού, αλλά από Έλληνες συντηρητές. Η μάλλον όχι ακριβώς – ή όχι εξ αρχής – συντηρητές: το νόμο, αλλά και οι εδιδούσες καθιερώθηκαν πολύ πρόσφατα.

Η εποχή των ζωγράφων

Την «αρχιμουσειωτήν» Νόδο διδέχτηκαν ζωγράφοι. Στις παλιότερες εκθέσεις της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας την λέγονται ως «Ζωγράφος», «Ζωγράφος συντηρητής», «καλλιτέχνης συντηρητής», αλλά και «ειδικούς τεχνίτες» και απλώς «τεχνίτες». Όταν το 1963 γίνονται μόνιμοι υπάλληλοι του δημοσίου οι δύο πρώτοι συντηρητές, ζωγράφοι με ειδικές σπουδές στην Συντηρηση, ονομάζονται «Ζωγράφοι Αναστολήως» και ο διορισμός τους εγκαίνιζε ένα νέο κλάδο με αντικείμενο εργασίας τη Συντηρηση και όχι θέβαια τη Ζωγραφική. Οι ονομασίες θέβαια εκφράζουν μια πραγματικότητα. Ο Φωτής Κόντογλου, ο Φωτής Χαροπίδης, ο Δημήτρης Πελεκάστης και άλλοι, που δύσλεψαν πολλά χρόνια ως συντηρητές, τόσο στο δημόσιο όσο και για λογαριασμό ιδιωτών, ήταν ζωγράφοι, αυτοαναγνωρίζονταν ως ζωγράφοι. Η Συντηρηση κατά την αντίληψη τους δεν ήταν πάρα μια παραπληρωματική

εργασία της καλλιτεχνικής τους ιδιότητας, πήγαξε ακριβώς από αυτήν. Η γνωριμία τους με τα έργα των θυζαντίνων συναδέλφων τους, η γνώση της τεχνικής τους, κυρίως η ικανότητά τους να τα μιμούνται σήμαινε για τους ίδιους και για την εποχή τους ότι ήταν οι εξ ορισμού ειδικοί για τα συντηρήσουν. Πρόκειται δεδιασμό για μανιτάληψη με πολύ μακριά παράδοση. Γιατί μπορούμε γενικευοντας να πούμε, ότι ανέκαθεν οι κατασκευαστές των αντικειμένων – χρηστικών ή καλλιτεχνικών – ήταν και οι φυσικοί επικουσίες τους, όταν χαλύσαν ή πάλιαναν. Και οι αρμόδιοι να επιδιορθώσουν ένα φθαρμένο ζωγραφικό έργο – μα είκονα ή μια τοιχογραφία, από θελουμένα να μείνουν στο δικό μας γεωγραφικό και ιστορικό χώρο – ήταν οι ίδιοι οι ζωγράφοι. Το γνωστό εγχειρίδιο των ζωγράφων της Τουρκοκρατίας, η «Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης» μουναχού και ζωγράφου Διονυσίου από το Φουρ ά, γράμμενο το 180 αιώνα, απρώτων όμως μια παράδοση πολύ παλιότερων κειμένων, έχει κεφαλαία αφειρωμένα στην επικουσίευση των φθαρμένων εικόνων.² Η παράδοση αυτή επιζει και στην εποχή που αρχίζει πια η νεανιστείδη προστασία αρχαιοτήτων και έργων τέχνης, δηλαδή την εποχή που ομάδες όλοκληρες κατασκευασμένων από τον άνθρωπο αντικειμένων θεωρούνται ιστορικά μνημεία, τα οποία χρειάζονται ιδιωτερή προστασία για την εθνική και πολιτιστική τους σημασία. Είναι γνωστό ότι η εποχή των μνημείων είναι ο 19ος αιώνας. Με την εκτεταμένη αρχαιολογίκης έρευνες του περασμένου αιώνα αρχίζουν να εργάζονται για τη συντήρηση μαρμάρων γλύπτες, ενώ εμπειρούν εργάτες ανασκαφών συντρόφων μόνον τους τα πολιτικά ευρήματά τους: είναι οι «τεχνίτες» και «ειδικοί τεχνίτες» των υπηρεσιών εκθέσεων.

Κατά το μεσοπόλεμο πια, ορισμένοι ζωγράφοι απέκτησαν όνομα και ως συντηρητές εικόνων. Σ' αυτό βαθήρες όχι τόσο η ανάθεση έργων του Δημοσίου, που την εποχή εκείνη ήταν περιορισμένη, όσο κυρίως η δημιουργία των ιδιωτικών υπαλληλών. Τη δεκαετία του 1920 έχουν σχηματιστεί ήδη οι μενάδες αυλαγών, και οι εικόνες αποτελουν ένα από τα κύρια ενδιαφέροντά τους. Είναι ακόμη εύκολη η αυλαγή τους και πρόσφατα ο ενδιωσιασμός για τις αισθητικές αξεις της λίγο παλιότερα περιφρόνημένης θυζαντίνης τέχνης. Και επειδή διατίθεται στα ζωγραφικά έργα πηγαίνει φθόρα επηρεάζει αμέσως το αισθητικό αποτέλεσμα, που από την άλλη μεριά αποτελεί και το κύριο κίνητρο για την ενδιαφέρονταν του συλλέ-

κτη, η συμμετοχή του συντηρητή γίνεται απαραίτητη για τη συγκόρτηση της συλλογής. Οι εικόνες συντηρούνται είτε μόλις φθάσουν στα χέρια του συλλέκτη, ή λίγο πριν, στα χέρια του αρχαιοπώλη, που εξασφαλίζει φυσικά μεγαλύτερες τιμές, όταν τα έργα που πουλάει είναι σε καλή κατάσταση. Ο ζήλος μάλιστα για τις καλύτερες τιμές αδηλήσε και μακρύτερα: στην προσθήκη πλαστών υπογραφών σε εικόνες, που συχνά προκαλούνται πονοκέφαλο σε αρχαιολόγους και ιστορικούς της τέχνης, μια και καιμού φόρα δεν ταιριάζει καθόλου με την εποχή του ζωγράφου της υπογραφής με την τεχνοτροπία του έργου. Θύματα της πλαστογράφησης δεν έπεσαν μόνο οι συλλέκτες αλλά και μουσεία, ελληνικά και ξένα. Σήμερα η έρευνα ανήνευε πια με ευκολία τα παραχαραμένα αυτά έργα και αρκετών έχει εντοπισεις και τον παραχαράκτη: μεγάλος αριθμός τους φαίνεται ότι έγινε στο εργαστήρι του ζωγράφου Δημήτρη Πελεκάση (1881-1973), που δύσλεψε πολλά χρόνια σε συντηρητής και για το Δημόσιο και για ίδιωτες. Θεωρείται εκτός των άλλων και ο ζωγράφος μιας σειράς μικρογραφών, τις οποίες πρόσθεσε σε αυθεντικά χειρόγραφα χωρίς διακόπημα, αντιγραφοντας θυζαντίνα πρότυπα.³ Το γεγονός μιας ενδιάφερει εδώ όχι για το σκανδάλο που εμπειρεί, αλλά γιατί είναι ενδεικτικό του πόσο την εποχή εκείνη η «Ζωγράφος – συντηρητής» είναι κυρίως ζωγράφος, με την έννοια ότι κατέχει τη δεξιοτήτων να μιμεται, άρα και να επικευτάξει, τα πολλά έργα σύμφωνα με τα δικά του αισθητικά κριτήρια, ενώ διασκεταί μακριά από οποιοδήποτε επιστημονική προσέγγιση του αντικειμένου που καλύνεται να συντηρησει και είναι παντελώς αδιάφορος προς την ιστορικότητά του, προς την κατηγορία του μνημείου, επομένως και προς την θηβική που συνεπάγεται η αποδοχή της. Και μπορεί η παραχράβη να είναι μια ακραία περίπτωση, ωστόσο αποτελεί ένα κρικό στην αλυσίδα των διαδοχικών αντιλήψεων για το χαρακτήρα των επευράσεων του «επιδιόρθωτή» στο ζωγραφικό έργο. Παλιότερα, σ' ολόκληρο το μεσαίωνα, αλλά και μέχρι το 190 αιώνα, απολύτως αποδεκτός τρόπος επικευτής ήταν η επιζωγράφηση, αργότερα η συμπλήρωση – αυτή που σήμερα χαρακτηρίζουμε αυθαίρετη συμπλήρωση – και ένα άνομο παρακλάδι της η παραχράβη.

Η εμφάνιση των συντηρητών

Χρειάζεται να φτάσουμε γύρω στα 1960 για ν' αλλάξει η κατάσταση. Την

εποχή εκείνη έχουμε μια τομή στην ιστορία της προστασίας των μνημείων σ' αλόκηρο τον κόσμο. Οι διεθνείς οργανισμοί έχουν ήδη πάρει συδικάρες πρωτοβουλίες για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Υιοθετούνται κοινές αρχές και εγκανιάζεται διεθνής συνεργασία για το σκοπό αυτό, μεταξύ των όλων και για τη συστηματική εκπαίδευση συντηρητών. Η Χάρτα της Βενετίας θέτει το 1964 βασικές αρχές για την προστασία, την αναστήλωση, τη συντήρηση των μνημείων. Η Επιστημονική Συντήρηση έχει κάνει την εμφάνιση της και διεκδικεί την αυτονομία της ως επιστημονικό κλάδου, ενός τελείως ιδιόρυθμου είναι η αλήθεια, που συνδυάζει χώρους γνώ-

σης και επιδειξιότητας, οι οποίοι ως τότε δεν είχαν συνυπάρξει ποτέ: χρήματα και βιολογία με αρχαιολογία, ιστορία και ιστορία τέχνης και μια μεγάλη δεξιοτεχνία των χεριών.

Αλλά και στην Ελλάδα την ίδια εποχή γίνονται σημαντικές αλλαγές. Καταρχήν στην κρατική προστασία των μνημείων: Μέσα σε λίγα χρόνια και με γρήγορος ρυθμούς η Αρχαιολογική Υπηρεσία διεμπύνει πάνω τις εργασίες της, υπερδιδασκαλεί το προσωπικό της, συντηρεί συστηματικά μνημεία σ' ολόκληρη τη χώρα και όπως είδαμε εγκανιάζει το νέο κλάδο των «Ζωγράφων Αναστήλωσεων». Για την έργασίας της χρησιμοποιεί και έκτακτο προσωπικό, μεταξύ άλλων και συντηρητές. Πολλοί ζωγράφοι

στρέφονται τώρα για βιοποριστικούς λόγους στη Συντήρηση, συχνά από το δρόμο της αγιογραφίας, μα και οι καινούργιες εικόνες - όχι πια ως παραχαράξεις αλλά ως απομιμήσεις παλαιών - αποκτούν ένα ευρύ εξωθρησκευτικό καινό. Περιστασιακά συντηρούν και για το Δημόσιο και για ιδιώτες. Κοντά σ' αυτούς εργάζονται και άλλοι, που χωρίς να είναι ζωγράφοι μαθαίνουν εμπειρίκα να συντηρούν και όχι μόνο ζωγραφικά έργα αλλά στηνήση. Μερικοί από τους ζωγράφους φοιτούν στο έξωτερικό, συνήθως στην Ιταλία, σε ειδικά ινστιτούτα συντήρησης και φέρουν στην επιστροφή τους τον απόχρω της επιστημονικής συντήρησης και κάποιες νέες μεθόδους.

To 1967 ίδρυεται για πρώτη φορά στην Ελλάδα μια σχολή, στην οποία διδάσκεται και συντήρηση. Είναι ιδιωτική και μέση, τημά στις Σχολές Δοξαδάνη. Η φοίτηση είναι τριετής, η θεωρητική κατάρτιση χωρίλη, αν λογιάσουμε ότι δεσχάστηκαν και σπουδαστές που δεν είχαν απολυτήριο Γυμνασίου.⁴ Το 1975 σταμάτησε να λειτουργεί η σχολή αυτή, λειτουργήσει για δύο χρόνια μια δημόσια, μέση επίσης, ενώ το Υπουργείο Πολιτισμού, στο οποίο υπαγόταν από την ίδρυση του (1972) η Αρχαιολογική Υπηρεσία οργάνωσε μερικά μικρά διάκεια σεμινάρια για εκπαίδευση συντηρητών. Γύρω στα 1977 έχουν όλες αυτές οι προσπάθειες εκπαίδευσης συντηρητών σταματήσει. Την εποχή ακριβώς αυτή η Αρχαιολογική Υπηρεσία απασχολεί πολλές δεκάδες συντηρητών, κυρίως εμπειρικών, ενώ αρχίζουν να εμφανίζονται μεμονωμένα συντηρητές με πλήρεις πανεπιστημιακές εξεδικευμένες οπουδες στη Συντήρηση από πανεπιστήμια του έξωτερικού. Συγχρόνως το Υπουργείο Πολιτισμού φτιάχνει τον Οργανισμό του.

Η θέση των συντηρητών στο Υπουργείο Πολιτισμού

Ο Οργανισμός φαίνεται κατ' αρχήν ν' αναγνωρίζει τη σημασία της Συντήρησης στην προστασία των μνημείων. Ωστόσο το οργανωτικό σχήμα που δίνει, δείχνει ότι ούτε μια συγκροτημένη αντλήση για την επιστημονική συντήρηση υπήρχε, ούτε και αναγνωρίζονταν ένας ενιαίος κλάδος συντηρητών ανάμεσα στους εργαζομένους του Υπουργείου, αν και στις διευθύνσεις της Κεντρικής Υπηρεσίας περιλαμβάνεται για πρώτη φορά και διεύθυνση συντήρησης.⁵ Η διεύθυνση αυτή αποτελείται από δύο τμήματα: το Τμήμα Συντηρη-

Σελίδα από χειρογράφο ευαγγέλιο του 13ου αιώνα. Τη δεκαετία του 1880 δριοκάτων σε μοναστήρι της Αμφορεύ και δεν είχε μικρογραφίες. Εμφανίστηκε πριν το 1930 στην αγορά εικονογραφημένο πα από το Δ. Πελεκόπη. Σήμερα στο Μουσείο Μπενάκη (αρ. 34, φ. 210).

Διεύθυνση Συντηρήσεως Προϊστάμενος: Εφόρος Αρχαιοτήτων	Τμήμα Συντηρήσεως Προϊστάμενος: Ζωγράφος Αναστηλώσεως, Μουσειακός Γλυπτηρικός και Ζωγράφος	Τμήμα Έρευνας Προϊστάμενος: Χρηματικός Μουσείων
---	--	--

Πιν. 1. Η Συντήρηση κατά τον Οργανισμό του ΥΠΠΟ

σεως, αρμόδιο για την προστασία, στέρεωση, καθαρισμό, αποκατάσταση και αισθητή παρουσίαση των έργων τέχνης, ιστορικών κευτλίων και αντικειμένων ιστορικής σημασίας, και το Τμήμα «Έρευνας», αρμόδιο για τη χρηματοοικοδομητική έρευνα και την αναζήτηση μεθόδων και υλικών για την αποτελεσματικότερη συντήρηση των παραπάνω (άρθρο 13). Ως εδώ τα πράγματα φαίνονται θυμάδια. Πόσο αντιφατική είναι όμως η πραγματικότητα δειχνεί το τι ορίζει ο Οργανισμός για τους προσταμένους της Διεύθυνσης και των Τμημάτων της. Προϊστάμενος, λοιπόν, ολοκλήρως της Διεύθυνσης είναι Εφόρος Αρχαιοτήτων, το Τμήμα του Συντήρησης «υπάλληλος» του κλαδού ΑΤ7 Ζωγράφων Αναστηλώσεως, Μουσειακών Γλυπτών και Ζωγράφων» και του Τμήματος Ερευνας «υπάλληλος» του κλαδού ΑΤ8 Χρηματικών Μουσείων (άρθρο 86, παρ. 12 και 17).⁶

Δημιουργείται, δηλαδή, Διεύθυνση Συντηρήσεως, αγνοείται όμως και λεκτικά η ειδικότητα των Συντηρήσεων. Στη θέση τους υπάρχει ένας κλαδός που το νόμα δειχνεί να αποτελείται από δύο τουλάχιστον διαφορετικές ειδικότητες, τους «Ζωγράφους Αναστηλώσεως» και τους «Μουσειακούς Γλυπτες και Ζωγράφους». Η σοματία «Συντήρηση» παίρνει με την περιγραφή των αρμοδιοτήτων σαφές περιχέμονο. Προϊστάμενος της Διεύθυνσης Συντηρήσεως είναι Αρχαιολόγος και έχει υφισταμένους τημημάτραρχος ένα Ζωγράφο Αναστηλώσεως και (=ή) Μουσειακό Γλύπτη / Ζωγράφο και ένα Χρημικό. Με αυτό το συνδυασμό ειδικοτήτων στη στελέχωση της Διεύθυνσης φαίνεται να αναγνωρίζεται η διεπιστημονικότητα της Συντηρήσης και η ανάγκη συνεργασίας πολλών επιστημονικών κλάδων, έσω και με το να διολύεται η Συντήρηση εις τα εξ αν συνετέθη. Όμως το οργανωτικό σχήμα το οποίο δοθήκε ενέχει τη σύγκρουση των ειδικοτήτων και δεν αποτελεί με κανένα τρόπο τη βάση

ρητές, συντηρούν σε όλη την Ελλάδα, ο κλαδός όμως λανθάνει.

Ένας κλάδος ψάχνει για τη φυσιογνωμία του

Θα έλεγε κανείς ότι ο κλαδός των συντηρητών θα αποκτούσε υπόσταση και όνομα μετά τις μαζικές μονιμοποιήσεις των εκτάκτων υπαλλήλων, που έγιναν το 1981. Δεν ένινε όμως έτοι. Γιατί οι συντηρητές, όταν μονιμοποιήθηκαν, εντάχθηκαν, όπως ήταν φυσικό, ανάλογα με τους τίτλους σπουδών που κατείχαν, στους τρεις δημοσιουργικούς κλάδους: ΥΕ απόφοιτοι της στοχειώδους, ΔΕ απόφοιτοι της μησής και ΠΕ απόφοιτοι της ιδιότητας εκπαίδευσης. Άλλα και την ιδιότητα του συντηρητή την είχαν αποκτήσει με τους ποικίλους τρόπους: Εμπειρικά, δουλεύοντας κοντά σε άλλους συντηρητές στην Αρχαιολογική Υπηρεσία ή σε ιδιωτικά εργαστήρια. Μερικοί από αυτούς είχαν παρακολουθήσει τα εκπαιδευτικά σεμινάρια του Υπουργείου Πολιτισμού, οι περισσότεροι όχι. Άλλοι είχαν φοίτησει στη Σχολή Δασδάρη και έχουν διπλώματα που αντιστοιχούν με τίτλο σπουδών μέσης εκπαίδευσης. Μερικοί ήταν

Εξειδικευμένη Δημική κλαδού	1 Εμπειρικοί	2 Σεμινάρια ΥΠΠΟ	3 Σχολή Δασδάρη	4 ΑΣΚΤ	5 Ινστ.εξωτ.	6 Πανεπιστ. σχολές
1. ΥΕ	σ11	σ12				
2. ΔΕ	σ21	σ22	σ23		σ26	
3. ΠΕ	σ31			σ34	σ35	σ36

Οι περιπτώσεις που παρουσιάζονται είναι λοιπόν οι εξής:

- (σ1): απόφοιτος στοχειώδους εκπαιδεύσεως που απόκτησε την επαγγελματική του ειδικότητα εμπειρικά
- (σ2): απόφοιτος στοχειώδους εκπαιδεύσεως που παρακολούθησε τα σεμινάρια του Υπουργείου Πολιτισμού
- (σ3): απόφοιτος μέσης εκπαιδεύσεως που έγινε συντηρητής εμπειρικά
- (σ4): απόφοιτος μέσης εκπαιδεύσεως που παρακολούθησε τα σεμινάρια του ΥΠΠΟ
- (σ5): απόφοιτος της Σχολής Δασδάρη
- (σ6): απόφοιτος μέσης εκπαιδεύσεως που φοίτησε σε ινστιτούτα του εξωτερικού, τα οποία δεν απονέμουν πανεπιστημιακό τίτλο σπουδών
- (σ7): πτυχιούχος ανωτάτης σχολής που έγινε συντηρητής εμπειρικά
- (σ8): πτυχιούχος της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών
- (σ9): πτυχιούχος που φοίτησε σε ινστιτούτα του εξωτερικού, τα οποία δεν απονέμουν πανεπιστημιακό τίτλο σπουδών
- (σ10): πτυχιούχος πανεπιστημιακών σχολών συντηρησης του Εξωτερικού

Πιν. 2. Συνδυασμός τίτλων σπουδών και τρόπων εξειδικευσης στη Συντήρηση

α/α	Δημ. κλάδος	Εξειδί ^κ κευση	Συνολού υπηρετουντων								
			Ω11	Ω12	Ω21	Ω22	Ω23	Ω25	Ω31	Ω34	Ω35
1	1	ΥΕ									
2	2	ΥΕ									
3	1	ΔΕ									
4	2	ΔΕ									
5	3	ΔΕ									
6	4	ΔΕ									
7	5	ΔΕ									
8	6	ΔΕ									
9	7	ΔΕ									
10	8	ΔΕ									
11	1	ΠΕ									
12	2	ΠΕ									
13	3	ΠΕ									
14	4	ΠΕ									
15	5	ΠΕ									
16	6	ΠΕ									
Συνολού υπηρετουντων			ΥΕ: 181		ΔΕ: 135		ΠΕ: 27				343

Πιν. 3. Συνδυασμός τίτλων απουδών και τρόπων εξειδίκευσης στη Συντήρηση των συντηρήσιμων που υπηρετούν στο ΥΠΟ

πτυχιούχοι ανωτάτων σχολών, όχι αναγκαστικά πάντοτε της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών, συντηρητές ήμως έγιναν εμπειρικά. Μερικοί λωγάριφοι της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών είχαν αποκτήσει εξειδίκευση συντηρητή φοιτώντας για μεγαλύτερο ή μικρότερο χρονικό διάστημα σε ειδικά ινστιτούτα του εξωτερικού, συνήθως της Ιταλίας, και στο ICCROM, στο Διεθνές Κέντρο Συντήρησης και Αναστήλωσης της Ουνέσκο που εδρεύει στη Ρώμη. Λιγότεροι τέλος ήταν εκείνοι που είχαν ολοκληρώμενο κύκλο απουδών Συντήρησης σε Πανεπιστήμια του εξωτερικού και πανεπιστημιακό τίτλο απουδών. Η μεγάλη αυτή ποικιλία στην προέλευση των συντηρητών του Υπουργείου Πολιτισμού φαίνεται σημαντικά στους πίνακες 2 και 3. Στον πίνακα 2 η οριζόντια διάρθρωση δείχνει τους δημοσιοπαλληλικούς κλάδους ΥΕ (1), ΔΕ (2) και ΠΕ (3) και η κάθετη από 1 έως 6 τους τρόπους με τους οποίους εξειδικεύτηκαν στη Συντήρηση, δηλαδή στις γραμμές αναγράφονται οι κλάδοι και στις στήλες οι τρόποι εξειδίκευσης. Κάθε συνδυασμός σημ. (i= 1,2,3 και j=

ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ	Α' ΕΞΑΜΗΝΟ	Β' ΕΞΑΜΗΝΟ	Γ' ΕΞΑΜΗΝΟ	Δ' ΕΞΑΜΗΝΟ
	Ιστορία Τέχνης Αναστήλωση Αρχαιολογία Γενικές αρχές Χημείας Γεν. αρχ. Φυσικοχημείας Τεχνική ανασκαφών Γεν. αρχ. Φωτογραφίας Αποτυπώσεις Ελεύθερο σχέδιο Χρώμα Εισαγωγή στη Συντήρηση Στοιχεία Βιολογίας Οργάνωση Εργαστηρίου Τεχνολογία-Τεχν. κατασκευής Ξένη γλώσσα	Ιστορία Τέχνης Ιστορία Πολιτισμών Αρχαιολογία Ειδικά θέματα Χημείας Φυσικοχημικές και Ραδιοχημ. τεχνικές διερευνήσεως έργων τέχνης Σωστικά μέτρα σε ανασκαφές Φωτογραφία Ελεύθερο σχέδιο Χρώμα Προληπτική Συντήρηση	Ιστορία Τέχνης Ειδικά θέματα Χημείας Φυσικοχημ.+ραδιοχημ. μέθοδοι διάγνωσης	Ιστορία Τέχνης Ειδικά θέματα
		A' ΟΜΑΔΑ	A' ΟΜΑΔΑ	A' ΟΜΑΔΑ
		Συντήρηση: Κεραμεικό, πέτρα, γυαλί.	Ελεύθερο σχέδιο-Χρώμα Αντίγραφο Συντήρηση: Κεραμεικό, γυαλί, πέτρα	Αντίγραφο Συντήρηση Συντήρηση
		B' ΟΜΑΔΑ	B' ΟΜΑΔΑ	B' ΟΜΑΔΑ
		Συντήρηση έύλου	Ελεύθερο σχέδιο-Χρώμα Αντίγραφο Συντήρηση φορητών εικόνων	Αντίγραφο Συντήρηση Συντήρηση

Πιν. 4. Συνοπτικό πρόγραμμα απουδών του Τμήματος Συντήρησης των Τ.Ε.Ι.

1,2,3,4,5,6) δείχνειν επομένως πώς συνδυάζονται σε κάθε συντηρητή (σ) ο τίτλος σπουδών (= πρώτος αριθμός) και ο τρόπος εξειδίκευσης στη συντηρηση (= δεύτερος αριθμός). Στη στήλη 4 αναγράφονται οι πτυχιούχοι της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών, αν και στη Σχολή αυτή δεν υπήρξε ποτέ τιμημα για τη Συντηρηση, γιατί στην πράξη με μεγάλη ομάδα από τους συντηρητές με πανεπιστημιακό τίτλο σπουδών θεωρήθηκαν συντηρητές χάρη στο διπλώμα αυτό. (Πιν. 2).

Συχνά όμως οι ποικίλες αυτές προσλέψεις μαθητείας στη Συντηρηση συνδυάζονται σωφρευτικά. Τους δυνατούς συνδυασμούς αωρευτικούς η μη δείχνειν ο επόμενος πίνακας 3. Η οριζόντια διάρθρωση του πίνακα 3 δείχνει τους τρεις δημοσιούπαλληλους κλάδους ΥΕ, Δ.Ε. Π.Ε. Κάθε κλάδος καταλαμβάνει πολλές γραμμές, ανάλογα με τις περιπτώσεις μαθητείας στη Συντηρηση. Η κάθετη διάρθρωση δείχνει τους συνδυασμούς τίτλου σπουδών και τρόπου εξειδίκευσης στη Συντηρηση (σιγ) αύμφωνα με την κωδικοποίηση του πίνακα 2. Στην τελευταία στήλη ο αριθμός των

υπαλλήλων που υπηρετούν κατά κλάδο. Κάθε γραμμή δείχνει τον κλάδο του υπαλλήλου κατά βαθμίδα εκπαίδευσης και τον τρόπο με τον οποίο απέκτησε την ειδίκευση του συντηρητή. Αν σε μια γραμμή υπάρχει ένα μαυρισμένο τετράγωνο, σημαίνει ότι ο υπαλλήλος είχε ένα τρόπο εξειδίκευσης, αυτούς που δηλώνουν οι κάθετες στήλες (πρβλ. και πιν. 2). Θεωρητικά θα ήταν δυνατοί και άλλοι ακόμη συνδυασμοί, στην πράξη όμως δεν φαίνεται να υπήρξαν. (Πιν. 3).

τούτα όπως το ICCROM και μάλιστα μεταπτυχιακά (α/α 11-16).

Από τα παραπάνω θέλουμε πόσο είναι δύσκολο σήμερα, στην εποχή της επιστημονικής Συντήρησης, το επάγγελμα του συντηρητή να αποκτήσει τη φυσιογνωμία του. Η ποικιλή πρόλευση εμποδίζει τη δημιουργία κοινής γλώσσας και υποδηλώνει αντίθεσης. Το γεγονός αυτό, ο μεγάλος αριθμός των εμπειρικών, η αριθμητική υπερχρή μεταξύ των πτυχιούχων εκείνων που έχουν καλλιτεχνικές οπουδές και η συνακόλουθη ενίσχυση της άποψης ότι το επαγγέλματο του συντηρητή είναι καλλιτεχνικό, συντελούν στο να υπάρχει διαχριτή μια κακή ψηφιακή απέναντι στην εφαρμογή φυσικοχημικών μεθόδων ανάλυσης, απέναντι στις νέες τεχνολογίες στην οποία και την εργαστηριακή έρευνα. Με τη σειρά της η έλευση κάθε αντικειμενικής δυνατότητας για εργαστηριακή έρευνα κλείνει ένα δρόμο που στην πράξη πια θα έπεισε για την αναγκαιότητα της επιστημονικής Συντήρησης.

Αντίστοιχη είναι φυσικά και η πρόλευση των συντηρητών, που εργάζονται ως ελεύθεροι επαγγελματίες με πελάτες μικρούς και μεγάλους συλλογείς, καμιά φορά και το Δημόσιο. Μ' αυτούς παρουσιάζεται το εξής παράδοξο, ευεξήγητο πάντως μετά τα δύο εκτέθηκαν πιο πάνω. Τα αντικείμενα που συντηρούν οι ιδιώτες συντηρητές υπόγονται στην πλειοψηφία τους – και μάλιστα όταν προκειται για εικόνες – στις διατάξεις της αυτοτηρησης νομοθεσίας «περι αρχαιοτήτων». Κάθε επεμβαση σε αυτά πρέπει να γίνεται υπό την εποπτεία των αρμόδιων υπηρεσιών του κράτους, ενώ η κατοχή τους από ιδιώτες ελέγχεται και εποπτεύεται από ειδική υπηρεσία. Τη συντήρηση τους μπορει να κάνει ανεξέλεγκτα οποιοιδήποτε επαγγελματίας δηλώσει ότι είναι συντηρητής ή επένδυτον το κάτοχο του αντικειμένου. Καμιά φορά προκειται για καλά οργανωμένα εργαστήρια που κάνουν πολύ προσεγγέμενη δουλειά, καμιά φορά η υποτιθέμενη συντήρηση καταλήγει σε καταστροφή. Άλλο πώς θα μπορούσε το Δημόσιο να ασκήσει έλεγχο στα ιδιωτικά εργαστήρια, να ζητήσει τυπικά και ουσιαστικά προσδότα από τους ιδιώτες συντηρητές και να εκδίδει συμφωνα με αυτά πχ. αδείες εξασήκωσης επαγγελματος, αφού δεν μπορεί, όπως δείχνουν και οι πίνακες 2 και 3, ούτε για τους συντηρητές του Δημοσίου να καθορίσει ένα πιστόπατο τυπικών προσδότων: Το επάγγελμα του συντηρητή μενει, έται, τελείως ακατοχύτωρ. Το επιπέδο της συντήρησης δεν ανταποκρίνεται στις επιθυμίες των ιδιων

των συντηρητών. Οι δυνατότητες αντιδρασης από τα μέσα είναι εξαιρετικά περιορισμένες, αφού με τις ενδοκλαδικές αντίθεσεις, που επιτρέπουν να διαβλέψουμε οι παραπάνω πίνακες, ακόμη και ο συνδικαλισμός είναι δύσκολος.⁷

Ο δρόμος προς την κατοχύρωση

Σε όυρο χρόνια η πορεία που έκινησε με τον «αρχαιομεσαίωτην» Φραγκιό Νόσο από τη Βενετία την τελευταία δεκαετία του 19ου και συνεχίστηκε με πολλά εμπόδια ενενήτησαν ολόκληρα χρόνια θα φτάσει στο σπαντοκέρτο ως σήμερα σταθμό της: το 1989 θα υπάρχει το πρώτο ελληνικό διλήμμα Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Εργασίας Τέχνης και οι πρώτοι διπλωμάτοι Συντηρητές, που θα προέρχονται από ελληνική δημόσια σχολή, ενταγμένη στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Στα Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ιδρύμα (Τ.Ε.Ι.) Αθηνών, στη Σχολή Γραφικών Τεχνών και Καλλιτεχνικών Σπουδών. Λειτουργεί από το ακαδημαϊκό έτος 1985-1986 Τμήμα Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Εργασίας Τέχνης. Είναι Ανωτέρα Σχολή και φοίτηση σ' αυτή διαρκεί τέσσερα χρόνια. Τα μαθήματα διάρκουν επίτηδες εξέμαντα στη Σχολή – το δύο δεύτερο εξάμηνο οι σπουδαστές εξασκούνται πρακτικά στα εξωτερικά εργαστήρια. Το πρώτο εξάμηνο έχει μαθήματα εισαγωγικά και θεωρητικά και επίσης σχεδίο και αποτυπωση. Από το δεύτερο εξάμηνο αρχίζουν τα εργαστηριακά μαθήματα και τα θεωρητικά εξειδικεύονται. Ουσ προχωρώντας το εξάμηνο αυλανθούνται οι ώρες των εργαστηρίων, τα οποία χωρίζονται σε δύο ομάδες επιλογής: Συντήρηση κεραμικών, πετρας, γαλιού, μεταλλων και οργανικών υλικών και Συντήρηση έλου. Εικόνας, τοιχογραφίας, μουσαρά και χαρτίων. Τα τρία πρώτα εξάμηνα διδάσκονται και έχουν γλώσσα. Το έδδομο εξάμηνο οι σπουδαστές παρουσιάζουν υπό τύπον διάλεκτη πληθωρική εργασία με κάποιο θέμα Συντήρησης.

Αντι για τους 16 τροπους να γίνει κανείς συντηρητής του πίνακα 3 θα υπάρχει στην εξής ένας, που θα είναι δυνατόν να πραγματοποιεί στην Ελλάδα και όχι απαραίτητα στο εξωτερικό. Θα αναγνωρίζεται με διπλωματικό. Ως μπορεί το Δημόσιο να προσλαμβάνει πιο συντηρητής διπλωμάτους της ελληνικής Σχολής Συντήρησης (ή ιδιότητα του εξωτερικού), ακριβώς όπως κάνει με τους αρχαιολόγους και τους πολιτικούς μηχανικούς. Αρχίζει πια να υπάρχει σαφής απάντηση στο μέχρι πριν από

λίγο καιρό εξαιρετικά δύσκολο ερώτημα, πώς γίνεται κανείς συντηρητής. Ανοίγει επιτέλους ο δρόμος για την κατοχύρωση του επαγγέλματος του συντηρητή, για την επιπτημονική κατάρτιση του συνόλου των συντηρητών που θα δουλεύουν σε μερικά χρονια, επομένως για μια εκουνχρονισμένη και επιστημονική συντήρηση των μνημείων. Διαφαίνονται δυνατότητες για πραγματική έρευνα στο χώρο της Συντήρησης, αλλά και δημιουργούνται προϋποθέσεις για να ιδρυθεί και Ανωτάτη Σχολή, που εκτός από διπλωματικό θα απονέμει και διδακτορικό. Πα περίεργα επομένων κανείς η ίδρυση της Σχολής στα ΤΕΙ να γίνει δεκτή τουλάχιστον με ανακούφιση από τους κυκλούς των ενδιαφερομένων. Και ομάδα, η υποδοχή κάθε άλλου πάρα θετική ήταν, πολλοί της επιθέτων δημόσια και από επισήμες θέσεις.⁸

Τα κύρια σημεία της κριτικής συνοψίζονται στην εισηγήση της Ευδοίας Ψυρρούπουλου - Καράγιαννη, γνωστής ζωγράφου και παλαιοχαρτού Συντηρητρίας, στην Πρώτη Συνάντηση Αρχαιοτήτων το Νοέμβριο του 1985.⁹ Σύμφωνα με την κριτική αυτή η Σχολή Συντήρησης θα έπρεπε να είναι Ανωτάτη και όχι Ανωτέρα, να δέχεται μάλιστα υποψήφιους ανάλογα με τις ανάγκες του κράτους σε συντηρητές. Ο τρόπος με τον οποίο γίνεται η εισαγωγή των σπουδαστών στα ΤΕΙ είναι ακατάλληλος, γιατί τελικά εισάγονται και υποψήφιοι που θα επιθυμούσαν να σπουδάσουν κατά τελείως αλλά, δεν πέτυχαν ομώς τις απαιτούμενες μονάδες. Το πρόγραμμα σπουδών διαρρέει ανάσα υπέρ των θεωρητικών μαθημάτων. Ο διδάσκοντες (της πρώτης περιόδου χρονιας) δεν παρείχαν εγγυήσεις, από την οποία δεν ειδοπεύμενοι επιστημονες. Η Σχολή δεν είχε τελος την απαραίτητη υποδομή σε εργαστήρια, ούτε είναι δυνατόν να έχει τον απαραίτητο αριθμό έργων τέχνης για την απαιτούμενη εντατική πρακτική εξασκηση. Η αυστηρή αυτή κριτική προσεγγίζει την ίδρυση της Σχολής από πολλά επίπεδα. Αναμφίβολα ορίσαμε σημεία της, και μάλιστα όσα αφορούν την υποδομή, είναι σωστά, αφού της εργαστήρια ουτε φέτος είναι έτοιμα. Άλλο το πρόβλημα του τρόπου εισαγωγής και του αριθμού των εισακτών που θέτει η Κ. Καράγιαννη αποτελεί ουσιαστικά κριτική στη γενικότερη εκπαιδευτική πολιτική του κράτους, η οποία δέδουσαν δεν είναι πετράντος δυνατών οι ρυμισίες για τον τρόπο εισαγωγής στο Τμήμα Συντήρησης να είναι διαφορετικές από εκείνες για τον τρόπο εισαγωγής στα άλλα Τμήματα των ΤΕΙ και σε όλα τα ΑΕΙ.

Εξάλλου η κριτική στην υποδομή, στο πρόγραμμα, στα πρόσωπα, υποδηλώνει ότι, αν την υποδομή, το πρόγραμμα και τα πρόσωπα ήταν κατά την κρίση της καταλληλότερα, δεν θα υπήρχαν αντιρρήσεις για τη λειτουργία της Σχολής ως Ανωτέρας, πράγμα που αποτελεί αντίφαση στη βασική θέση, ότι η Σχολή έπρεπε να είναι Ανωτάτη. Αν όμως τα προβλήματα για τη δημιουργία μιας Ανωτέρας Σχολής είναι αυτά, πολύ πιο σύνθετα και σοβαρά, από ταν, αν επρόκειτο να ιδρυθεί νέα Πανεπιστημιακή σχολή ενός εντελώς νέου κλάδου. Σ οιλόκληρο τον κόσμο δεν έχει ακόμη λυθεί το πρόβλημα για το χαρακτήρα της εκπαίδευσης στην Συντήρηση. Η ένταση των σχετικών σχολών στο υπάρχον εκπαιδευτικό σύστημα είναι σε κάθε χώρα διαφορετική. Η σχέση των θεωρητικών (και ποιών ακριβώς) και των πρακτικών μαθημάτων δεν είναι καθόλου δεδομένη. Σε κάθε Σχολή εφαρμόζονται όλα εκπαιδευτικά πρότυπα και ο δεινός προβληματισμός για το περιεχόμενο των υποδομών του συντηρητή είναι πάντα ζωηρός. Επομένως κάθε πρόταση για Ανωτάτη Σχολή Συντήρησης θα πρέπει να συνοδεύεται με τοποθετήσεις και με επιχειρηματολογία πάνω σ' αυτά ακριβώς τα προβλήματα. Η πρόταση για την ίδρυση μιας νέας Ανωτάτης Σχολής θα έπρεπε κατά κύριο λόγο να εκθέτει τα γνωστικά πεδία, που θα καλύπτονται σι νέες πανεπιστημιακές υπουργείς, και να έγγειει γιατί οι πρόσφατες εξελίξεις στην επιστήμη απαιτούν την αυτονόμη οργάνωση τους σε ξεχωριστή σχολή. Οπωδόποτε πάντως δεν αρκεί για να πεισθεί, ότι η Σχολή Συντήρησης πρέπει να είναι Ανωτάτη και όχι Ανωτέρα, το επιχείριμα ότι είναι πια (και είναι αναμφιθήτη) ανάγκη να κατοχυρώσει το επαγγέλμα του συντηρητή.

Αν στην Ελλάδα το ξεκίνημα γινόταν από μιαν Ανωτάτη Σχολή, η νομοθετική ρύθμιση για την ένταξη της στο υπάρχον πλέγμα των ΑΕΙ (ας σχολή καλών τεχνών: σε φυσικοαστική σχολή; σε αρχαιολογική;), οι ουσιητήσεις για το χαρακτήρα του προγράμματος, η προετοιμασία της όποιας υποδομής και οι διαφυνίες για τα τυπικά και ουσιαστικά πρόσδοτα των διδασκόντων συντηρητών, θα έπαιρναν τουλάχιστον μια δεκατεία. Αν δηλαδή όλα πήγαιναν καλά και δεν υπήρχαν ποτέ πουθενά αντιρρήσεις, θα φτάναμε στο έτος 2000 για να έχουμε τους πρώτους διπλωματούχους της ελληνικής σχολής. Με μια τόσο προβληματική καταστοση σήμερα στο χώρο της Συντήρησης, ποιος θα μπορούσε αράγε με ησυχία τη συνέδηση του να επιχειρηματολογήσει.

ότι θα ήταν προτιμότερο να μπούμε στην τρίτη χλιετία χωρίς δημόσια σχολή Συντήρησης και χωρίς ελληνικό διπλώμα, από το να λειτουργεί, με τις ελλείψεις που είναι φυσικό να έχει, η Ανωτέρα Σχολή των ΤΕΙ ήδη από σημερα; Μήπως ελλείψεις στην υποδομή δεν υπάρχουν και σε τόσες άλλες σχολές και μάλιστα πανεπιστημιακές ή μήτως δεν υπάρχουν και στα ίδια τα εργαστήρια της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Οπουαδήποτε κριτική λοιπον στη Σχολή των ΤΕΙ και στο πρόγραμμα της δεν μπορεί να παραγνωρίσει το θετικό γεγονός ότι η ίδρυση της αποτελεί σταύρο στην ιστορία της προστασίας των μνημείων στη χώρα μας. Οδηγεί αναγκαστικά στην κατοχύρωση του επαγγέλματος του συντηρητή, πρόγραμμα που αυτή τη στιγμή είναι περισσότερο απαραίτητο από οιδιόπτος, όπως άλλως υπογραμμίζουν και οι ίδιοι οι επικρήτες της.

Σε λιγό πάντως οι πρώτα διπλωματούχοι συνήτριψαν αρχαιοτήτων και έργων τέχνης της ελληνικής σχολής, με κοινό επίπεδο γνωστών, ενδεχομένως όχι το άριστο, και με κοινή συνείδηση του επαγγέλματος τους, θα έχουν το μερίδιο τους στη διαμόρφωση των απώντων για το επαγγέλμα της συντηρητή και το διπλώμα τους οπλό στην ανάζητη μιας θέσης εργασίας.

Σημειώσεις

1. Δεκάτιον Χριστιανική, Αρχαιολογικής Εταιρείας 2 (1894) σ. 28-31 και σ. 63-79.

2. Ο. Γκράτζου. «...Να μην εμπίπτει νέρων και χαλεπείς η ζωγραφία...», Διηλ. Εικόνα, 4-5, Μαΐος 1985, 62-64.

3. G. Vikan. A Group of Forged Byzantine Miniatures. Dumbarton Oaks, 1974. Πρόλ. Ζυγός, νέα περ. τ. 3, Ιούλ.-Αυγ., 1973, σ. 25.

4. Ευδ. Ψυρρούπου - Καρδιγάνης. Η κατάρτηση του συντηρητή και η οργάνωση της παιδείας του στην Ελλάδα. Εισήγηση στην Ι. Συνάντηση Συντηρητών Αρχαιοτήτων. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών 28-29 Νοεμβρίου 1985. Εικοστικό τεύχος 49, Ιαν. 1986, σ. 25.

5. Στην πολιτεία διαδημιουργή υπηρεξ Κέντρων Συντηρητών Αρχαιοτήτων με αρμοδιότητα να συντηρεῖ στην Αθήνα και την περιφέρεια, δεν είχε ομός εκ των πραγμάτων καμιά δυνατότητα έρευνας και την υποδομή που περιμένει κανείς οκουγκώντας τον ορό «Κέντρο».

6. Πρόλ. Ευαγγέλου Διηρή. Το Δικαίον των Αρχαιοτήτων. Αθηνα-Κομοτηνή 1985, σ. 366 και 410-11.

7. Οι συντηρητές, υπάλληλοι του ΥΠΠΟΔ, συνδικαλίζονται σε δύο ομάδες: Ένωση Καλλιτεχνών Συντηρητών και την Πανελίγνωση. Ενώση Συντηρητών Αρχαιοτήτων, η οποία διοργάνωσε από το 1985 επιστημονικές συναντήσεις, οπου γινονται επιστημονικές ανακοινώσεις και ανταλλαγή εμπειριών, σε μια προσπάθεια να αποκαταστήθει επικριτική και κοινή επαγγελματική συνείδηση στον κατακερματισμένο κλαδό.

8. Βλ. σημ. 4.

From Francesco Novo to Specialized Restorers of Antiquities and Works of Art.

O. Gratiou

The restoration of the mosaics of Daphni monastery in 1892-1894 represents the first systematic restoration of a work of art with historic significance.

The restoration work was undertaken by the Italian Francesco Novo, who was especially invited for this assignment by the Greek State. Novo was succeeded by a number of Greek painters, all empiric in restoration, who continued a long established tradition: the creators of utility or artistic objects have always been considered as their natural restorers; therefore, the painters were the most suitable people to restore any damaged work of painting. This attitude and mentality did not change even in the nineteenth century, when the conscious protection and preservation of monuments began. The scientific restoration appeared after the War and it was only around 1960 that it managed to gain an international reputation. It is then that Greek restorers, educated abroad, appear. At the same time the Greek Archaeological Service considerably expanded its activities, undertook the systematic restoration of many monuments and was employing many empirical restorers. Between 1967 and 1977 a few attempts in the private sector were made for the creation of restoration schools of collegiate level, but they were shortlived. When these attempts stopped, any possibility for studying restoration in Greece disappeared. Today Archaeological Service employs 343 restorers; 181 of them have an elementary education, 135 are high school graduates and only 27 have a university degree. Therefore, the institution in 1985 of a Restoration School of university level in the Technologic Educational Institute of Athens, is an important stage in the history of the protection and preservation of monuments in Greece. In spite of the serious shortcomings the school has today, and the hard criticism it has faced, the institution of this school undoubtedly paves the way for the recognition of the restorer's profession, the scientific education of the new restorers and consequently for the modernized, scientific and professional restoration of monuments.